

Ks. ADRIAN MĘTEL*

KANON JAWNY I TAJEMNY
W CZWARTEJ KSIĘDZE EZDRASZA.
Wizja 94 ksiąg a formowanie się kanonu biblijnego
i ezoteryczna wiedza w judaizmie przełomu er

THE OPEN AND SECRET CANON IN FOURTH EZRA.
The vision of 94 books and its implications for the biblical canon formation
and esoteric knowledge in Judaism at the turn of the era

Abstract: The article examines the seventh vision of Fourth Ezra (a Jewish apocalypse composed at the end of the 1st century CE), in which the prophet Ezra miraculously reproduces 94 sacred books – 24 intended for all people and 70 reserved only for the wise. This description is interpreted in the context of the formation of the Jewish biblical canon after the destruction of the Second Temple (70 CE), when the collection of inspired writings (the 24 books of the Hebrew Bible) was finalized. At the same time, the apocalyptic vision points to the existence of a tradition of secret literature – “hidden” books available only to the initiated – reflecting ideas of esoteric knowledge in Judaism at the turn of the eras. The article discusses the significance of this scene for understanding the concept of an open versus secret canon: it compares the message of 4 Ezra with parallel currents in apocalyptic literature (including 2 Baruch) and with the approach of rabbinic tradition, which distanced itself from extraneous writings and emphasized the authority of the public Revelation.

Keywords: Fourth Ezra, Hebrew Bible canon, apocrypha, apocalyptic literature, esotericism in Judaism, rabbinic tradition.

* Ks. Adrian Mętel – kapłan diecezji bielsko-żywieckiej, doktor, bibliista, Uniwersytet Jana Pawła II w Krakowie, Instytut Nauk Biblijnych, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0311-0905>; e-mail: adrian.metel19@gmail.com.

W literaturze żydowskiej okresu przełomu er (I-II w. n.e.) odnaleźć można ślady refleksji nad zakresem pism świętych oraz nad istnieniem wiedzy zastrzeżonej dla wąskiego grona wybranych. Wyjątkowo wymownym przykładem jest Czwarta Księga Ezdrasza (znana też jako Apokalipsa Ezdrasza lub 2 Ezdrasza 3-14 w tradycji łacińskiej) – tekst apokaliptyczny datowany na około 95 r. n.e., napisany prawdopodobnie w Palestynie w języku hebrajskim lub aramejskim¹. Dzieło to przypisywane jest postaci biblijnego Ezdrasza pisarza, a jego akcja osadzona została fikcyjnie tuż po zburzeniu pierwszej świątyni (VI w. p.n.e.), co pozwala autorowi snuć paralele do traumy zburzenia świątyni drugiej w 70 r. n.e.² Czwarta Księga Ezdrasza składa się z siedmiu wizji o charakterze objawienia prorockiego. Kluczowa dla niniejszych rozważań jest wizja siódma (rozdz. 14), w której Ezdrasz otrzymuje od Boga polecenie spisania na nowo świętych pism utraconych w katastrofie dziejowej, a także dodatkowych objawień o charakterze ezoterycznym.

Celem artykułu jest analiza sceny owych 94 ksiąg – kanonu jawnego i tajemnego – oraz ukazanie jej znaczenia dla rozumienia procesu kształtowania się kanonu biblijnego w judaizmie oraz roli, jaką odgrywała idea „ukrytej mądrości” dostępnej jedynie wtajemniczonym. W kolejnych częściach omówiono najpierw treść i wymowę wizji Ezdrasza o 24 i 70 księgach. Następnie przedstawiono, jak wizja ta wpisuje się w szerszy kontekst historyczny, z jednej strony w świadectwa o ustaleniu żydowskiego kanonu Pism Świętych pod koniec I w. n.e., z drugiej – w tradycje literackie apokaliptyczno-mistyczne oraz w rodzącą się tradycję rabiniczną. Porównanie Czwartej Księgi Ezdrasza z Drugą Księgą Barucha (apokalipsą powstałą w zbliżonym czasie i okolicznościach) ukaze odmienny sposób ujęcia kwestii „tajemnych ksiąg”. Z kolei zestawienie z poglądami tannaitów (rabinów I-II w.) unaoczní napięcie między nurtem zachowawczym, ograniczającym zbiór autorytatywnych pism do ustalonego kanonu, a nurtem apokaliptycznym, dopuszczającym dalsze objawienia przeznaczone dla elit. Artykuł bazuje na analizie tekstu Czwartej Księgi Ezdrasza oraz na dostępnych opracowaniach historycznych i religioznawczych.

1. WIZJA 94 KSIĄG W CZWARTEJ KSIĘDZE EZDRASZA

Siódma wizja Ezdrasza (opis w 4 Ezd 14,18-48) stanowi kulminację księgi i bezpośrednio dotyczy zagadnienia przekazu Pisma oraz objawienia nowych treści.

¹ Por. M.E. STONE, *Fourth Ezra: A Commentary*, Minneapolis 1990, s. 9-15; P. MARRASSINI, *Quarto Libro di Ezra* [w:] *Apocrifi dell'Antico Testamento*, t. 2, red. P. Sacchi, Torino 1989, s. 235-240; R. RUBINKIEWICZ, *Wprowadzenie do apokryfów Starego Testamentu*, Lublin 1987, s. 99-102.

² Por. M.E. STONE, *Reaction to Destruction of the Second Temple. Theology, Perception and Conversion*, „Journal for the Study of Judaism” 12:1981, s. 195-204; E. SCHÜRER, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, t. 3/1, Edinburgh 1986, s. 257-261.

W narracji tej Najwyższy poleca Ezdraszowi zebranie pięciu biegłych skrybów i dyktowanie im przez 40 dni słów pochodzących z natchnienia Bożego³. Ezdrasz otrzymuje wcześniej do wypicia mistyczny napój – „kubek ognia” symbolizujący dar Ducha Świętego i mądrości. Jak podaje tekst, w ciągu 40 dni spisane zostają 94 księgi. Gdy okres ten się dopełnia, Ezdrasz otrzymuje nakaz dotyczący dystrybucji tych pism:

Pierwsze dwadzieścia cztery księgi, które napisałeś, ogłoś publicznie, by czytali je zarówno godni, jak i niegodni; lecz ostatnich siedemdziesiąt trzymaj w ukryciu i przekazuj je tylko mędrcom spośród ludu (4 Ezd 14,45-46).

Uzasadnieniem podziału jest następujące Boże oświadczenie o księgach tajemnych:

W nich bowiem są źródła rozumu, zdroje mądrości i rzeka wiedzy (4 Ezd 14,47).

Ezdrasz wykonał to polecenie – jak stwierdza autor: „I tak uczynilem” (4 Ezd 14,48).

Ta krótka relacja obfituje w treści symboliczne i teologiczne. Dwadzieścia cztery księgi jawne odpowiadają liczbie ksiąg hebrajskiego kanonu Biblii (Tanach)⁴. W tradycji żydowskiej okresu drugiej świątyni powszechnie przyjmowano, że święte pisma liczą 22 lub 24 księgi – w zależności od sposobu rachuby⁵ – co odzwierciedla choćby świadectwo Józefa Flawiusza z około 94 r. n.e. (zob. dalsza część artykułu). W Czwartej Księdze Ezdrasza najwyraźniej uznano ten ustalony zbiór – stąd 24 księgi „dla każdego”, obejmujące Prawo, Proroków i Pisma (całość Biblii hebrajskiej). Siedemdziesiąt ksiąg dodatkowych symbolizuje natomiast obfitość i pełnię dodatkowego objawienia. Liczba 70 w symbolice biblijnej oznacza pełnię (por. np. 70 członków rodu Jakuba schodzących do Egiptu, 70 starszych Izraela u boku Mojżesza, 70 narodów świata według Rdz 10). Autor Czwartej Księgi Ezdrasza celowo używa tej liczby, by zaznaczyć, że tajemne pisma zawierają „całość dodatkowej Bożej mądrości”, uzupełniającej kanon jawny. Tekst formułuje to w podniosłej metaforze, ukryte księgi są skarbcem duchowej wiedzy – źródłem rozumu, potokiem mądrości.

Wizja ta przedstawia zatem Ezdrasza jako nowego Mojżesza, który przekazuje Torę na nowo oraz otrzymuje dodatkowe objawienie. Aluzje do Mojżesza są wyraźne: głos Boga przemawia z krzaku (por. Wj 3,2 – płonący krzew), a okres 40 dni

³ Por. B. VIOLET, *Die Esra-Apokalypse (IV. Esra). Die lateinische Version mit den Varianten der anderen Versionen*, Leipzig 1910, s. 68-82.

⁴ Zob. CH. MACHOLZ, *Die Entstehung des hebräischen Bibelkanons nach 4 Esra 14* [w:] *Die Hebräische Bibel und ihre zweifache Nachgeschichte: Festschrift für Rolf Rendtorff*, red. E. Blum, E.W. Stegemann, Neukirchen-Vluyn 1990, s. 379-382.

⁵ Por. R. BECKWITH, *The Old Testament Canon of the New Testament Church*, London 1985, s. 212-214.

przypomina 40 dni pobytu Mojżesza na Synaju⁶. Ezdrasz zostaje nazwany wręcz „pisarzem wiedzy Najwyższego” (4 Ezd 14,42; 14,48) – staje się więc depozytariuszem całej tradycji objawienia. Interpretacja badaczy podkreśla, że autor Czwartej Księgi Ezdrasza dokonuje tu zabiegu legitymizującego. Nowe, ezoteryczne objawienia przedstawia jako starożytne, pochodzące z tego samego źródła synajskiego co Prawo Mojżeszowe. Bóg informuje Ezdrasza, że ten otrzymuje „to samo, co zostało objawione Mojżeszowi po czterdziestu dniach na Synaju” (por. 4 Ezd 14,4-6; 14,37-39) – a zatem tajemne księgi nie stanowią zmiany czy zaprzeczenia tradycji Tory, lecz jej dopełnienie i ponowne odkrycie dawnej mądrości.

Należy zaznaczyć, że spośród 94 wymienionych ksiąg pierwsze 24 to zapewne konkretnie księgi Biblii hebrajskiej. Tekst Czwartej Księgi Ezdrasza nie wylicza ich tytułów, ale w literaturze przedmiotu przyjmuje się, że chodzi o standardowy kanon żydowski⁷. Pozostałych 70 ksiąg nie zostało nazwanych – stanowią pewną abstrakcyjną kategorię pism sekretnych. Wskazuje się, iż autor mógł mieć na myśli istniejące w jego środowisku dzieła apokaliptyczne, mądrościowe i inne uznawane za natchnione, które jednak nie znalazły się w powszechnym kanonie. Czwarta Księga Ezdrasza sama jest przykładem takiego pisma: powstała jako pseudepigraf przypisywany biblijnemu Ezdraszowi, krążyła wśród grup żydowskich i – później – chrześcijańskich, lecz nie weszła do kanonu Biblii hebrajskiej⁸. Można zatem powiedzieć, że Czwarta Księga Ezdrasza należy do owych „ukrytych ksiąg” i jednocześnie daje im teologiczną podbudowę. Księga ta wyjaśnia, że Bóg świadomie przekazał dodatkowe pisma tylko „mędrcom ludu”, ponieważ wymagają one szczególnego zrozumienia. To ważny komunikat, gdyż nie każdy ma dostęp do pełni objawienia – większości ludzi wystarczyć mają prawdy zawarte w kanonie jawnym, natomiast głębsze tajemnice zastrzeżone są dla elit duchowych.

W zakończeniu wizji Ezdrasz przekazuje ludowi publicznie zgromadzonemu w Jerozolimie spisane księgi Tory oraz pozostałych pism kanonicznych (24) z wezwaniem do przestrzegania Prawa. Słowa, które kieruje do ludu, podkreślają etyczno-religijny wymiar objawienia: „ujarzmijcie wasze myśli i uformujcie serca, abyście zostali zachowani” (por. 4 Ezd 14,34; 14,47). Publiczna mowa Ezdrasza nie ujawnia natomiast treści objawień apokaliptycznych – te pozostają znane jedynie jemu i garstce wtajemniczonych pisarzy. Scena końcowa stanowi więc literacką fikcję tłumaczącą, dlaczego pewne księgi krążą jedynie w ograniczonym obiegu. Jest to zarazem deklaracja ideowa autora Czwartej Księgi Ezdrasza. Uznaje on autorytet

⁶ Por. B.M. METZGER, *The Fourth Book of Ezra (Late First Century A.D.) with the Four Additional Chapters: A New Translation and Introduction* [w:] *The Old Testament Pseudepigrapha*, t. 1, red. J.H. Charlesworth, Doubleday 1983, s. 519-520.

⁷ Por. A.F.J. KLIJN, *Die Esra-Apokalypse (IV. Esra). Nach dem lateinischen Text unter Benutzung der anderen Versionen übersetzt und herausgegeben*, Berlin 1992, s. 47-49.

⁸ Por. *Apokryfy Starego Testamentu*, oprac. i wstępy R. Rubinkiewicz, Warszawa 2016, s. 345-346.

Biblii hebrajskiej (Tory, Proroków i Pism) jako dziedzictwa dla całego ludu, ale utrzymuje, że Bóg ujawnił także dodatkowe tajemnice, które nie są przeznaczone dla ogółu. W ten sposób Czwarta Księga Ezdrasza próbuje pogodzić koncepcję zamkniętego kanonu (co do którego panowała zgoda w głównym nurcie judaizmu) z koncepcją ciągłego objawienia dla wybranych mędrców⁹.

Podsumowując, w wizji 94 ksiąg zawarto w zarodku rozróżnienie na kanon jawny (24 księgi – otwarcie uznane Pismo Święte dostępne wszystkim wiernym) oraz kanon ukryty czy też zbiór pism ezoterycznych (70 ksiąg – objawienia o charakterze tajemnym, nieprzeznaczone do publicznego nauczania). Dalsze części artykułu ukażą, jak unikatowa to idea na tle ówczesnego judaizmu. Najpierw jednak przyjrzyjmy się, co wiadomo o procesie kształtowania się oficjalnego kanonu Biblii hebrajskiej pod koniec I w. n.e., aby lepiej zrozumieć kontekst, w którym powstała Czwarta Księga Ezdrasza.

2. KSZTAŁTOWANIE SIĘ KANONU BIBLIJ HEBRAJSKIEJ – 24 KSIĘGI DLA LUDU

Żydowski kanon Pism Świętych kształtował się etapowo. W połowie II w. p.n.e. istniał już utrwalony zbiór Prawa (Tory) i Proroków, natomiast Pisma (*Ketuwin*) dołączyły jako trzecia część kanonu nieco później – prawdopodobnie do końca I w. n.e. osiągnięto konsensus co do ich zakresu. Tradycja żydowska przypisywała redakcję kanonu biblijnego samemu Ezdraszowi i Nehemiaszowi w V w. p.n.e., jednak współczesna nauka wskazuje raczej na proces rozciągnięty aż po okres po niewoli babilońskiej. Źródła z przełomu er – tak żydowskie, jak i chrześcijańskie – świadczą zgodnie, że kanon hebrajski obejmował 22 lub 24 księgi. Dla przykładu żydowski historyk Józef Flawiusz w dziele *Przeciw Apionowi* (około 94 r. n.e.) pisze:

Nie posiadamy tysiąca ksiąg sprzecznych ze sobą, lecz tylko dwadzieścia dwie... Pięć z nich to Księgi Mojżesza... trzynaście następnych to [prorockie dzieje od Mojżesza do Artakserksesa]... a cztery ostatnie zawierają hymny do Boga i zasady postępowania ludzi¹⁰.

Ta klasyczna formuła Flawiusza potwierdza, że żydowski kanon był już w jego czasach zamknięty – jedynie 22 księgi uznawano za natchnione i wiążące. Odpowiada to kanonicznej 24, jeśli – jak czynili Żydzi – policzymy Księgę Rut z Sędziami, a Lamentacje z Jeremiaszem razem. Podobnie kilkadziesiąt lat później

⁹ Por. L.H. FELDMAN, *Jewish-Christian Parallelisms from Apocalyptic Literature* [w:] *Josephus, the Bible, and History*, red. L.H. Feldman, G. Hata, Detroit 1989, s. 312-316.

¹⁰ JÓZEF FLAWIUSZ, *Przeciw Apionowi*, tłum. J. Radożycki, księga I, 8, s. 38-41.

chrześcijański uczony Hieronim znał tę tradycję i w Prologu *Galeaty* stwierdził, że księgi hebrajskie liczą 22, „równych literom alfabetu hebrajskiego”¹¹.

W środowisku rabinicznym ostateczne ustalenie kanonu wiąże się z autorytetem synodu lub szkoły w Jabne (Jamnia) około 90-100 r. n.e. Choć współcześni historycy polemizują, na ile formalny „synod w Jabne” rzeczywiście miał miejsce¹², tradycja przekazuje, że właśnie w Jamni zgromadzenie uczonych (pod przewodnictwem Rabban Gamaliela II oraz rabiego Jehoszuy i innych) definitywnie rozstrzygnęło nieliczne sporne kwestie dotyczące Pism – m.in. dyskutowano nad natchnieniem Pieśni nad Pieśniami i Koheleta, które ostatecznie uznano za święte¹³. W rezultacie kanon Biblii hebrajskiej został domknięty – obejmował on dokładnie te księgi, które znamy dziś jako 39 ksiąg Starego Testamentu (chrześcijańskie liczenie rozdziela je na mniejsze jednostki, stąd większa liczba). Inne księgi, powstałe głównie w języku greckim lub aramejskim w późniejszym okresie (tzw. apokryfy lub księgi deuterokanoniczne), nie zostały włączone do żydowskiego kanonu¹⁴.

Literatura żydowska przełomu er sama świadczy o zamknięciu kanonu. Oprócz wspomnianego Flawiusza, także autor Czwartej Księgi Ezdrasza – jak widzieliśmy – operuje kategorią 24 ksiąg jawnych, co oznacza, że uznawał istnienie stałego, skończonego zbioru świętych Pism dostępnych powszechnie. Podobną liczbę ksiąg biblijnych podają również późniejsze źródła rabiniczne (np. Talmud Babiloński, traktat Baba Batra 14b, wylicza 24 święte księgi). Fakt ten ma doniosłe znaczenie, ponieważ w II w. n.e. judaizm rabiniczny definitywnie odciął możliwość dodawania nowych ksiąg do Biblii. Panowało przekonanie, że proroctwo ustało w okresie perskim (po czasach Ezdrasza i Nehemiasza), a więc żadne późniejsze pisma – choćby religijnie budujące – nie są natchnione w tym samym sensie co dawne Pisma święte. Tym samym granica między „Pismami świętymi” (*Kitwe ha-kodesz*) a literaturą pozakanoniczną stała się w świadomości żydowskiej wyraźna¹⁵.

Trzeba jednak zauważyć, że w I w. n.e. nadal istniało bogactwo różnych pism religijnych, które, choć nie weszły do kanonu, cieszyły się popularnością wśród Żydów. Były to m.in. księgi historyczne (np. 1 Księga Machabejska), mądrościowe (jak Mądrość Syracha), apokaliptyczne (np. Księga Henocha, Apokalipsa Barucha, Wniebowstąpienie Mojżesza) i inne. Judaizm rabiniczny nazwał je zbiorczo

¹¹ Zob. HIERONIM, *Prologus Galeatus* (Prolog do ksiąg historycznych Starego Testamentu) [w:] *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Clementinam*, Stuttgart 2007 s. 1-3. Por. słowa: „Sunt ergo quinque libri Mosi... Tobiae quoque ac Iudith... Machabaeorum libri duo... et ut Hebraei numerant, viginti duo volumina”.

¹² Zob. J.P. LEWIS, *What Do We Mean by Jabneh?*, „Journal of Bible and Religion” 32:1964, s. 125-132.

¹³ Zob. także Miszna, Jadajim 3,5.

¹⁴ Por. S.Z. LEIMAN, *The Canonization of Hebrew Scripture*, Hamden 1976, s. 111-128.

¹⁵ Por. Tosefta. Sota 13,2 – „Od śmierci ostatnich proroków (Aggeusza, Zachariasza i Malachiasza) Duch Święty odszedł z Izraela”.

„księgami zewnętrznymi” (*sfarim hiconim*), ponieważ pozostawały na zewnątrz kanonu. Wczesna tradycja rabinów odradzała, a nawet zabraniała lektury owych ksiąg przez ogół wiernych. Mishna (Sanhedryn 10,1) wymienia czytających księgi zewnętrzne wśród tych, którzy „nie mają udziału w życiu przyszłym”¹⁶. Jak relacjonuje K. Pilarczyk, tannaitowie przeciwstawiali księgi zewnętrzne – traktowane jako nieświęte – Pismom świętym i zakazywali ich czytania pod groźbą wykluczenia z udziału w przyszłym świecie¹⁷. Był to środek dyscyplinujący społeczność, aby trzymała się kanonu uznanego za natchniony. Dopiero późniejsze pokolenia złagodziły nieco to stanowisko – np. w Talmudzie i midraszach bywały cytowane fragmenty Mądrości Syracha czy innych ksiąg deuterokanonicznych (co świadczy o ich znajomości), lecz traktowano je raczej jako literaturę mądrościową, a nie równoprawne Pismo.

Reasumując, w okresie powstawania Czwartej Księgi Ezdrasza kanon Biblii hebrajskiej był już zasadniczo określony co do treści. Uczni żydowscy uznawali autorytet dawnych pism prorockich i odrzucali późniejsze utwory jako nienatchnione. Kanon jawny – 24 księgi – stanowił trzon objawienia dostępny całemu ludowi. Na tym tle innowacyjność Czwartej Księgi Ezdrasza polega na tym, że autor ten nie kwestionuje zamknięcia kanonu, ale równolegle sugeruje istnienie dodatkowych pism, które również pochodzą od Boga, lecz nie są przeznaczone „dla wszystkich”. To prowadzi nas do zagadnienia ezoterycznej wiedzy w judaizmie przełomu er i do porównania podejścia Czwartej Księgi Ezdrasza z innymi tradycjami tej epoki.

3. LITERATURA APOKALIPTYCZNA A IDEA UKRYTYCH KSIĄG

Czwarta Księga Ezdrasza należy do nurtu literatury apokaliptycznej, która rozwijała się w judaizmie szczególnie od II w. p.n.e. do II w. n.e. Cechą charakterystyczną pism apokaliptycznych jest przekonanie o istnieniu tajemnych Bożych planów i wiedzy o przyszłości, przekazywanej wybranym jednostkom (prorokom) w formie wizji, snów i objawień. W definicji gatunku J.J. Collinsa apokalipsa to objawienie zawierające tajemną rzeczywistość zastrzeżoną dla określonych adresatów i odsłaniającą rzeczy przyszłe lub niewidzialne¹⁸. Wiele apokalips powstało jako pisma pseudepigraficzne, przypisywane autorytetom starożytnym (Henochowi, Mojżeszowi, Baruchowi, Ezdraszowi i innym), co miało uwiarygodnić ich przekaz.

¹⁶ Zob. Miszna, Sanhedryn X, 1: „Którzy nie mają udziału w świecie przyszłym? [...] ten, kto zaprzecza, że zmartwychwstanie ma podstawę w Torze, i ten, kto mówi, że Tora nie jest z nieba, oraz – czytający księgi zewnętrzne”. Tekst pol. za: K. PILARCZYK, *Literatura żydowska od epoki biblijnej do haskali*, Kraków 2009, s. 155.

¹⁷ Por. K. PILARCZYK, *Literatura żydowska od epoki biblijnej do haskali*, s. 155-157.

¹⁸ Por. J.J. COLLINS, *The Apocalyptic Imagination*, Grand Rapids 2016³, s. 4-6.

W odróżnieniu od proroków biblijnych apokaliptycy często kierowali swe księgi nie do całego narodu, ale do wąskiego grona wiernych, którzy mieli zachować i strzec przekaz aż do czasu jego wypełnienia. W samej treści tych pism nierzadko pojawia się motyw „zachowania tajemnicy”: np. w Księdze Daniela anioł nakazuje opieczętować księgę aż do czasów ostatecznych, bo jej treść jest przeznaczona dla tych, którzy pojmą ją „przy końcu dni” (Dn 12,4; 12,9-10). Podobnie w Księdze Henocha (1 Henoch) czytamy, że objawienia dane Henochowi są „[...] nie dla tego pokolenia, lecz dla dalekich pokoleń, które przyjdą” (1 Hen 1,2) – a więc są to prawdy wyprzedzające swój czas, zrozumiałe dopiero dla przyszłych mędrców. W literaturze z Qumran również obecny jest wątek wiedzy zarezerwowanej dla „wybranych synów światłości”: wspólnota esseńska uważała, że posiada unikalne wykładnie prorostw i tajemnice, których „ludzie niesprawiedliwi” nie znają¹⁹.

Na tym tle Czwarta Księga Ezdrasza, ze swoją koncepcją 70 ukrytych ksiąg, wpisuje się w znany paradygmat, – a nawet idzie jeszcze dalej, bo formalizuje ideę ukrytych tekstów jako odrębnego zbioru pism. Wcześniejsze apokalipsy zazwyczaj skupiały się na jednej księdze (swoim własnym tekście) i ewentualnie mówiły o jej zachowaniu w sekrecie. Natomiast Ezdrasz kreśli wizję całego korpusu 70 pism objawionych. Można tu dostrzec ambicję ugruntowania kanonu alternatywnego, dostępnego jedynie dla elity duchowej. Nie znaczy to, że autor miał fizycznie listę 70 tytułów – raczej symbolicznie uświęcił w ten sposób rozmaite krążące apokalipsy i księgi mądrościowe, przypisując im Boską autoryzację.

Potwierdzenie, że niektóre grupy żydowskie rzeczywiście posiadały „dodatkowe księgi”, znajdujemy w odkryciach z Qumran. W tamtejszych zwojach obok ksiąg Biblii odnaleziono fragmenty np. Księgi Henocha, Księgi Jubileuszów czy Testamentów Patriarchów, co dowodzi, że esseńczycy traktowali je z powagą i kopiowali wielokrotnie²⁰. Księga Jubileuszów – rewidująca historię biblijną w duchu sekty – była wręcz uważana przez Qumrańczyków za autorytatywną (znaleziono wiele kopii), podobnie jak 1 Henocha²¹. Te pisma jednak były trzymane z dala od głównego nurtu judaizmu. Można powiedzieć, że wspólnota qumrańska miała własny, rozszerzony „kanon”, który obejmował księgi odrzucone potem przez rabinów.

¹⁹ Por. H.S. LAWRENCE, *Reclaiming the Dead Sea Scrolls: The History of Judaism, the Background of Christianity, and the Lost Library of Qumran*, Philadelphia 1994, s. 247-248.

²⁰ Na przykład znaleziono fragmenty około 15 rękopisów Księgi Jubileuszów oraz 11 rękopisów Księgi Henocha w jaskiniach Qumran. Świadczy to, że uchodziły one tam za pisma ważne. Zob. L.H. SCHIFFMAN, *Reclaiming the Dead Sea Scrolls*, Philadelphia 1995, s. 181-186; J.C. VANDERKAM, *The Dead Sea Scrolls Today*, Grand Rapids 1994, s. 30-35.

²¹ Por. D.M. PIKE, *The Dead Sea Scrolls and the New Testament* [w:] *New Testament History, Culture, and Society: A Background to the Texts of the New Testament*, red. L.H. Blumell, Provo-Salt Lake City 2019, s. 111-112.

Innym przykładem literatury, gdzie pojawia się motyw licznych tajemnych ksiąg, jest późniejsza Druga Księga Henocha (apokalipsa henochiczna zachowana w języku słowiańskim, datowana na I w. n.e.). Opowiada ona, że patriarcha Henoch po wstąpieniu do nieba otrzymał ogrom objawień astronomicznych i duchowych, które następnie spisał aż w 360 księgach i przekazał swoim synom przed odejściem z ziemi. Ten obraz – choć hiperboliczny – podkreśla przekonanie, że objawienie Boże jest niewyczerpane i że dawni patriarchowie mogli posiadać wiedzę o wielu sprawach niespisaną w Biblii.

Na szczególną uwagę zasługuje równoległe dzieło apokaliptyczne do Czwartej Księgi Ezdrasza, mianowicie Druga Księga Barucha (znana też jako Syryjska Apokalipsa Barucha). Powstała ona w bardzo zbliżonym czasie i miejscu (Palestyna, około 90-100 r. n.e.) i również podejmuje teologicznie temat reakcji na zburzenie świątyni²². Co ciekawe, Druga Księga Barucha i Czwarta Księga Ezdrasza często nazywane są „tekstami bliźniaczymi” z racji licznych paralel²³. Jednak w kwestii ukrytych ksiąg ich przesłanie różni się zasadniczo. W zakończeniu Drugiej Księgi Barucha także pojawia się motyw przekazania pisma. Prorok Baruch otrzymuje polecenie spisania listu do wygnańców (tzw. List Barucha, rozdz. 78-87) oraz zapisania wszystkich swoich wizji. Niemniej nie wspomina się tu o żadnym podziale na księgi jawne i tajemne. Przeciwnie – w rozdz. 85 Baruch przemawia do ludu, mówiąc: „Nie ukrył przed nami Najwyższy niczego z tego, co się wydarzy na końcu” (2 Bar 85,8). Stwierdza też: „Zobaczcie, Prawo jest z nami” (2 Bar 85,3; por. 48,22-24) – co oznacza, że nawet po zburzeniu świątyni Izrael ma już pełnię objawienia w postaci Tory.

Badacze zwracają uwagę, że Druga Księga Barucha reprezentuje bardziej „konserwatywną” odpowiedź teologiczną niż Czwarta Księga Ezdrasza²⁴. O ile Ezdrasz musiał na nowo spisać Prawo (bo rzekomo spłonęło) i dodać do niego sekrety, o tyle Baruch stanowczo zaprzecza, jakoby cokolwiek w Prawie brakowało: „Twoje Prawo pozostaje z nami” (2 Bar 48,24) – mówi do Boga. Ponadto Baruch, w przeciwieństwie do Ezdrasza, ujawnia swoje wizje publicznie. Każdą otrzymaną od Boga naukę przekazuje kolejno: najpierw starszym, potem kapłanom i ludowi w Jerozolimie (2 Bar 31-44; 44-47; 77), a wreszcie wysłał list do rozproszonych pokoleń izraelskich. Nie ma u niego miejsca na sekretny depozyt tylko dla wybranych – Baruch pełni rolę nauczyciela Tory i proroka dla całej wspólnoty, niczego nie zatrzymując wyłącznie dla „mędrców”. Druga Księga Barucha wręcz podkreśla, że mądrość należy do wszystkich, którzy przestrzegają Prawa, a nie do

²² Por. M. HENZE, *Jewish Apocalypticism in Late First Century Israel: Reading Second Baruch in Context*, Tübingen 2011, s. 1-10.

²³ Por. M.E. STONE, M. HENZE, *4 Ezra and 2 Baruch: Translations, Introductions, and Notes*, Minneapolis 2013, s. 1-2; S. MĘDALA, *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej*, Kraków 1994, s. 145-147.

²⁴ Por. M.E. STONE, M. HENZE, *4 Ezra and 2 Baruch*, s. 1-2.

wąskiej kasty wtajemniczonych: „Mędrscy synami Tory są i z Tory pochodzą” (por. 2 Bar 46,2-6) – co implikuje, że droga do światła wiedzy prowadzi przez znane przykazania, a nie przez ukryte księgi.

Zestawienie obu tych apokalips – Ezdrasza i Barucha – jest pouczające. Pokazuje bowiem wewnętrzne zróżnicowanie judaizmu po katastrofie r. 70. Autor Czwartej Księgi Ezdrasza wybrał model, w którym oprócz odnowienia tradycyjnego kanonu Pism (Tory i reszty Biblii) następuje eskalacja objawienia, wizjoner otrzymuje dodatkowe „sekrety czasów” (por. 4 Ezd 14,46)²⁵. To podejście można odczytać jako próbę poradzenia sobie z kryzysem poprzez reinterpretację i poszerzenie objawienia – wszak świat stoi u progu końca, więc Bóg daje mędrcom dodatkowe wskazówki i obietnice na czas oczekiwania na koniec. Natomiast autor Drugiej Księgi Barucha obrał drogę odwrotną, powrót do Tory i jawnego nauczania jako rozwiązanie kryzysu. Baruch nie szuka nowych ksiąg – zamiast tego nawołuje: „Mamy teraz tylko Boga i Jego Prawo” (2 Bar 85,3). Z jego perspektywy receptą na przetrwanie jest wierność objawieniu już otrzymanemu, a Boże tajemnice dotyczące końca czasów również nie są zakryte, ale zapisane w prorocत्वach dostępnych wszystkim (por. 2 Bar 85,7-8). Innymi słowy, Druga Księga Barucha neguje potrzebę jakiegokolwiek ezoterycznej doktryny – wystarcza otwarte objawienie. Jak ujęła to S. Burkes, Druga Księga Barucha prezentuje teologię, w której mądrość i Prawo są tożsame i jawnie dostępne wspólnocie – w opozycji do wizji ukrytej mądrości w Czwartej Księdze Ezdrasza²⁶.

4. TRADYCJA RABINICZNA WOBEC PISM EZOTERYCZNYCH

Wraz z rozwojem ruchu rabinicznego w II w. n.e. utrwaliło się podejście wyraźnie bliższe temu, które reprezentuje Druga Księga Barucha. Rabini okresu tannaitów (I-II w.) oraz późniejsi amoraici kładli nacisk na interpretację i studiowanie istniejącej Tory i Proroków zamiast poszukiwania nowych objawień²⁷. Jak już wspomniano, literatura zewnętrzna (apokryficzna) była przez nich podejrzliwie traktowana – obawiano się wpływu heterodoksyjnych idei lub zamętu doktrynalnego. W Misznie i Talmudzie znajdujemy kilka wyraźnych świadectw tej postawy. Poza przytoczonym zakazem czytania *sefarim hiconim* (Sanhedryn 10,1) warto odnotować wypowiedź z Tosefty (Sanhedryn 13,2), że „kto czyta księgi zewnętrzne, ten przynosi zgubę swojej duszy”. Również w innym miejscu stwierdzono, że „gdyby

²⁵ Por. M.S. WRÓBEL, *Znaki końca czasów w Apokalipsie Ezdrasza (4 Ezd)*, „Roczniki Teologiczne” 65:2018, nr 5, s. 129-133.

²⁶ Por. S. BURKES, *Life' Redefined: Wisdom and Law in Fourth Ezra and Second Baruch*, „Catholic Biblical Quarterly” 63:2001, s. 65-71.

²⁷ Por. M.R. DESJARDINS, *Law in 2 Baruch and 4 Ezra*, „Studies in Religion/Sciences Religieuses” 14:1985, nr 1, s. 25-37.

nie grzech Izraela, wystarczałoby im tylko Pięć Ksiąg Mojżesza i Księga Jozuego” – co podkreśla przekonanie o zupełności podstawowego objawienia i zarazem pewną niechęć do nadmiaru literatury religijnej.

Wyjątkiem w podejściu rabinów była mistyka merkawy i dzieła hermeneutyczne dotyczące tajemnic stworzenia. Pewne elementy wiedzy ezoterycznej istniały w samym łonie tradycji rabinicznej, lecz przybierały formę ustnej nauki przekazywanej wybranym uczniom, nie zaś odrębnych ksiąg. Miszna Hagiga 2,1 zastrzega, że

nie wolno wyklądać tajemnic stworzenia (*Ma'ase Bereszit*) w obecności więcej niż jednego słuchacza, a tajemnic rydwanu (*Ma'ase Merkawa*) nawet jednemu, chyba że jest mędrcom rozumiejącym samodzielnie.

Zatem istniała pewna ezoteryczna tradycja (dotycząca zagadnień kosmologicznych i wizji Bożego tronu), lecz była ona reglamentowana i przekazywana tylko ustnie, indywidualnie. Można tu dopatrywać się analogii do idei Czwartej Księgi Ezdrasza: wiedza dla „mądrych” – ale różnica jest taka, że rabini nie utworzyli żadnego „kanonu tajnych ksiąg”²⁸. Przeciwnie, z biegiem czasu odrzucili oni niemal wszystkie pisma apokaliptyczne, nie włączając ich nawet w obieg nauczania rabinicznego (co najwyżej incydentalnie cytowali niektóre dla moralnych nauk). W praktyce więc idea ukrytego pisma objawionego została w judaizmie głównego nurtu zarzucona.

Można zaryzykować stwierdzenie, że wizja Ezdrasza o 94 księgach nie znalazła kontynuacji ani akceptacji w tradycji judaizmu rabinicznego. Była to raczej ścieżka marginalna, która przetrwała w pewnych kręgach chrześcijańskich – np. w Kościele etiopskim został włączony do kanonu bądź uznawany za pismo godne lektury liturgicznej²⁹. Natomiast w judaizmie po II w. n.e. zwyciężyło przekonanie, że kanon Pism jest zamknięty i publiczny, a objawienie – zakończone wraz z epoką proroków. Co więcej, sam sposób myślenia reprezentowany przez Czwartą Księgę Ezdrasza – tzn. dopuszczanie istnienia „równoległego”, sekretnego objawienia – stał się obcy rabinom. Gdy w średniowieczu odrodziły się koncepcje ezoteryczne (mystyka, kabała), ich zwolennicy nawiązywali już do innych źródeł (np. do literatury *hekhalot*, *Zoharu* itp.), a nie do apokalips z epoki drugiej świątyni.

Podsumowując tę część, należy stwierdzić, że tradycja rabiniczna usankcjonowała tylko jeden kanon – jawny, i to on stanowił podstawę dalszego rozwoju religii (studium Tory, tworzenie Miszny i Talmudu jako komentarzy). Pisma

²⁸ Por. G. SCHÖLEM, *Mistycyzm żydowski i jego główne kierunki*, tłum. A. Gorniak, Warszawa 1997, s. 59-65.

²⁹ Por. L. ARCARI, *Il IV Esdra nel codice Sangermanensis XVII. Dalla „riattualizzazione” visionaria alla „scritturalizzazione” normativa*, [w:] *Ingenita curiositas. Studi sull'Italia medioevale per Giovanni Vitolo*, Neapol 2018, s. 726-729.

apokryficzne zostały odsunięte na margines – w praktyce zanikły w judaizmie, choć część z nich zachowała się dzięki przekazowi chrześcijan. Ideę wiedzy ezoterycznej judaizm rabiniczny podtrzymał w wąskim zakresie (tajemnice mistyczne przekazywane ustnie), jednak bez tworzenia alternatywnego zbioru Pism.

ZAKOŃCZENIE

Analiza wizji o 94 księgach w Czwartej Księdze Ezdrasza ukazuje złożony obraz późnożydowskiej refleksji nad objawieniem. Z jednej strony wizja ta stanowi świadectwo uznania kanonu Biblii hebrajskiej (24 ksiąg) jako fundamentu wiary – są one dane „zarówno godnym, jak i niegodnym”, czyli całemu ludowi. Z drugiej strony, autor Czwartej Księgi Ezdrasza postulował istnienie dodatkowej warstwy objawienia, przeznaczonej wyłącznie dla elity mędrców, co jest wyrazem przekonania, że Bóg nie objawił jeszcze wszystkiego publicznie, lecz zachował pewne prawdy dla wtajemniczonych. Taka koncepcja kanonu jawnego i tajemnego odzwierciedla napięcie pomiędzy dążeniem do zachowania ciągłości i zamknięcia tradycji a potrzebą nowej interpretacji w obliczu kryzysu dziejowego (jakim była zagłada świątyni i oczekiwanie końca czasów).

Porównanie Czwartej Księgi Ezdrasza z równoległymi tradycjami pokrewnymi wskazuje, że nie był to jedyny głos w ówczesnym judaizmie. Syryjska Apokalipsa Barucha proponowała rozwiązanie bardziej konserwatywne – powrót do Prawa i jawnego nauczania, bez sekretnych ksiąg, co okazało się bliskie późniejszej drodze rabinicznej. Rabini zaś oficjalnie odrzucili ideę odrębnego zbioru tajemnych pism, autorytet przyznali tylko uświęconym Pismom prorockim, a ewentualne dalsze sekrety starali się wydobywać z tychże Pism poprzez egzegezę, nie przez uznawanie nowych tekstów. Tym samym wizja Ezdrasza pozostała ciekawym, lecz odosobnionym świadectwem myśli religijnej, która nie weszła do kanonu ideowego judaizmu.

Warto rozważyć współczesne znaczenie tej wizji. Po pierwsze, stanowi ona cenne źródło historyczne, potwierdzające iż pod koniec I w. n.e. kanon Biblii hebrajskiej był postrzegany jako zamknięty zbiór 24 ksiąg. Po drugie, unaocznia istnienie w łonie starożytnego judaizmu nurtu hermeneutyki ezoterycznej – przekonania, że oprócz jasnej litery objawienia istnieje jeszcze ukryta mądrość, dostępna tylko dla *quaerentibus* (poszukujących) i *sapientibus* (mędrców). Idea ta, choć w formie proponowanej przez Czwartą Księgę Ezdrasza nie przetrwała w judaizmie, pośrednio wpłynęła na niektóre prądy myślowe. Trzeba wspomnieć, że w judaizmie w późniejszych stuleciach rozwijała się mistyka żydowska, która znów podejmie wątek *sod* – tajemnicy dostępnej wybranym – lecz czynić to będzie w ramach komentarza do kanonu Biblii, a nie poprzez tworzenie nowego kanonu.

Wizja Ezdrasza inspiruje także do refleksji uniwersalnej, mianowicie na ile wspólnota religijna potrzebuje stałego, wspólnego fundamentu objawienia, a na ile żywej, dynamicznej interpretacji i odkrywania nowych prawd? Judaizm rozwiązał ten dylemat, stawiając na niezmiennosc Pisma i kreatywnosc interpretacji (midraszu), bez dopisywania nowych ksiąg. Czwarta Księga Ezdrasza stanowi wyjątkowe świadectwo innego rozwiązania – próby zachowania obu tych wartości poprzez ustanowienie dwóch poziomów objawienia. Choć rozwiązanie to pozostało jedynie literacką fikcją, jego analiza pogłębia nasze rozumienie bogactwa i różnorodności myśli żydowskiej w epoce przełomowej dla kształtu Biblii.

BIBLIOGRAFIA

- Apokryfy Starego Testamentu*, oprac. i wstępy R. Rubinkiewicz, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 2016.
- ARCARI L., *Il IV Esdra nel codice Sangermanensis XVII. Dalla „riattualizzazione” visionaria alla „scritturalizzazione” normativa* [w:] *Ingenita curiositas. Studi sull’Italia medioevale per Giovanni Vitolo*, LavegliaCarlone, Neapol 2018, s. 717-736.
- BECKWITH R., *The Old Testament Canon of the New Testament Church*, SPCK, London 1985.
- BURKES S., *Life’ Redefined: Wisdom and Law in Fourth Ezra and Second Baruch*, „Catholic Biblical Quarterly” 63:2001, s. 55-71.
- COLLINS J.J., *The Apocalyptic Imagination*, Eerdmans, Grand Rapids, 2016³.
- DESJARDINS M.R., *Law in 2 Baruch and 4 Ezra*, „Studies in Religion/Sciences Religieuses” 14:1985, nr 1, s. 25-37.
- FELDMAN L.H., *Jewish-Christian Parallelisms from Apocalyptic Literature* [w:] *Josephus, the Bible, and History*, red. L.H. Feldman, G. Hata, Wayne State Univ. Press, Detroit 1989, s. 312-324.
- HENZE M., *Jewish Apocalypticism in Late First Century Israel: Reading Second Baruch in Context*, Mohr Siebeck, Tübingen 2011.
- JÓZEF FLAWIUSZ, *Przeciw Apionowi*, tłum. oraz koment. J. Radożycki, TPN Wrocław 1994.
- KLIJN A.F.J., *Die Esra-Apokalypse (IV. Esra). Nach dem lateinischen Text unter Benutzung der anderen Versionen übersetzt und herausgegeben*, Akademie, Berlin 1992.
- LAWRENCE H.S., *Reclaiming the Dead Sea Scrolls: The History of Judaism, the Background of Christianity, and the Lost Library of Qumran*, Jewish Publication Society, Philadelphia 1994.
- LEIMAN S.Z., *The Canonization of Hebrew Scripture: The Talmudic and Midrashic Evidence*, Archon Books, Hamden, CT 1976.
- LEWIS J.P., *What Do We Mean by Jabneh?*, „Journal of Bible and Religion” 32:1964, s. 125-132.
- MACHOLZ CH., *Die Entstehung des hebräischen Bibelkanons nach 4 Esra 14* [w:] *Die Hebräische Bibel und ihre zweifache Nachgeschichte: Festschrift für Rolf Rendtorff*, red. E. Blum, E.W. Stegemann, Neukirchener, Neukirchen-Vluyn 1990, s. 379-391.

- MARRASSINI P., *Quarto Libro di Ezra* [w:] *Apocrifi dell'Antico Testamento*, t. 2, red. P. Sacchi, UTET, Torino 1989, s. 235-377.
- MĘDALA S., *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej*, Kraków 1994.
- METZGER B.M., *The Fourth Book of Ezra (Late First Century A.D.) with the Four Additional Chapters: a New Translation and Introduction* [w:] *The Old Testament Pseudepigrapha*, t. 1, red. J.H. Charlesworth, Doubleday, Garden City, NY 1983, s. 517-559.
- PIKE D.M., *The Dead Sea Scrolls and the New Testament* [w:] *New Testament History, Culture, and Society: A Background to the Texts of the New Testament*, red. L.H. Blumell, Provo-Salt Lake City 2019, s. 109-122.
- PILARCZYK K., *Literatura żydowska od epoki biblijnej do haskali*, WAM, Kraków 2009.
- RUBINKIEWICZ R., *Wprowadzenie do apokryfów Starego Testamentu*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1987.
- SCHIFFMAN L.H., *Reclaiming the Dead Sea scrolls*, JPS, Philadelphia 1995.
- SCHÖLEM G., *Mistycyzm żydowski i jego główne kierunki*, tłum. A. Gorniak, WAB, Warszawa 1997.
- SCHÜRER E.: *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, t. 3/1, wyd. popr. G. Vermes i in., T&T Clark, Edinburgh 1986.
- STONE M.E., *Fourth Ezra: A Commentary on the Fourth Book of Ezra*, Fortress, Minneapolis 1990.
- STONE M.E., HENZE M., *4 Ezra and 2 Baruch: Translations, Introductions, and Notes*, Minneapolis 2013.
- STONE M.E., *Reaction to Destruction of the Second Temple. Theology, Perception and Conversion*, „Journal for the Study of Judaism” 12:1981, s. 195-204.
- VANDERKAM J.C., *The Dead Sea Scrolls Today*, Eerdmans, Grand Rapids 1994.
- VIOLET B., *Die Esra-Apokalypse (IV. Esra). Die lateinische Version mit den Varianten der anderen Versionen*, J.C. Hinrichs, Leipzig 1910.
- WRÓBEL M.S., *Znaki końca czasów w Apokalipsie Ezdrasza (4 Ezd)*, „Roczniki Teologiczne” 65:2018, nr 5, s. 129-147.

Streszczenie: Artykuł analizuje siódmą wizję Czwartej Księgi Ezdrasza (apokalipsy żydowskiej powstałej pod koniec I w. n.e.), w której prorok Ezdrasz w cudowny sposób odtwarza 94 święte księgi – 24 przeznaczone dla całego ludu oraz 70 zastrzeżonych wyłącznie dla mędrców. Opis ten interpretowany jest w kontekście procesu kształtowania się żydowskiego kanonu biblijnego po zburzeniu drugiej świątyni (70 r. n.e.), gdy ustalono zbiór pism natchnionych (24 księgi Biblii hebrajskiej). Jednocześnie apokaliptyczna wizja wskazuje na istnienie tradycji literatury tajemnej – „ukrytych” ksiąg dostępnych tylko wtajemniczonym, co odzwierciedla idee ezoterycznej wiedzy w judaizmie przełomu er. Artykuł omawia znaczenie tej sceny dla zrozumienia kanonu jawnego i ukrytego, porównuje przesłanie Czwartej Księgi Ezdrasza z równoległymi nurtami literatury apokaliptycznej (m.in. Drugą Księgą Barucha) oraz z podejściem tradycji rabinicznej, która zdystansowała się do pism zewnętrznych i podkreślała autorytet jawnego objawienia.

Słowa kluczowe: Czwarta Księga Ezdrasza, kanon Biblii hebrajskiej, apokryfy, literatura apokaliptyczna, ezoteryzm w judaizmie, tradycja rabiniczna.